

Priest's wife, matushka, presbytera czy popadija... a może khouria? Problematyka doboru angielskich odpowiedników haseł Słownika polskiej terminologii prawosławnej*

ks. Włodzimierz Misijuk

Uniwersytet w Białymstoku, Katedra Teologii Prawosławnej, Polska

ORCID: 0000-0003-3460-4059

w.misijuk@gmail.com

rev. W. Misijuk, *Priest's wife, matushka, presbytera or popadija... or maybe khouria? Issues of selection of English equivalents of entries in the Dictionary of Polish Orthodox Terminology*, Elpis, 22 2020: 61-68.

Abstract: The article provides an analysis of vast and diverse Orthodox terminology in English in the context of attempts to gather, arrange, systematize and define Orthodox terminology in Polish language. Although majority of contemporary Orthodox theological writings is published in English, the Orthodox religious terminology in the language is not uniform and systematized yet. Accessible dictionaries contain only small part of the vast terminology and phraseology. The article describes sources and rules of selection of English equivalents to Orthodox terms presented in the *Dictionary of Polish Orthodox Terminology*.

Streszczenie: Artykuł analizuje problem obszernej, zróżnicowanej terminologii prawosławnej w języku angielskim w kontekście działań zmierzających do zebrania, uporządkowania, usystematyzowania i objaśnienia terminologii prawosławnej w języku polskim. Choć większość współczesnej prawosławnej literatury teologicznej publikowana jest po angielsku, prawosławna terminologia religijna w tym języku nie jest jeszcze ujednoczona i usystematyzowana. Dostępne opracowania słownikowe obejmują jedynie nikłą część obszernej terminologii i frazeologii. Artykuł wskazuje również na źródła i reguły doboru angielskich odpowiedników terminologii prawosławnej prezentowanych w *Słowniku polskiej terminologii prawosławnej*.

Keywords: religious terminology, equivalents, diversity, Orthodoxy, lexicography

Słowa kluczowe: terminologia religijna, odpowiedniki, zróżnicowanie, prawosławie, leksykografia

Słownik polskiej terminologii prawosławnej realizowany jest jako projekt badawczy w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Realizacja projektu rozpisana jest na lata 2017-2021, a jego zwieńczeniem będzie opracowanie internetowej i drukowanej wersji słownika obejmującego polskojęzyczną terminologię prawosławną używaną w Kościele prawosławnym w Polsce. Projekt ma charakter pionierski, bowiem na polskim rynku wydawniczym ciągle brakuje całościowych opracowań leksykograficznych w tym zakresie. Zespół realizujący projekt podjął się trudnego i złożonego zadania. Zamierzonym celem jest nie tylko pełna rejestracja prawosławnej leksyki w języku polskim i jej stosowny opis, ale również próba ujednoczenia i kodyfikacji terminów, które zaistniały w słownikach i literaturze o prawosławiu. W związku z powyższym Słownik ma być pomocnym narzędziem dostępnym dla szerokiego grona odbiorców – nie tylko dla językoznawców, teologów czy tłumaczy literatury prawosławnej, ale również dziennikarzy opisujących wydarzenia z życia Kościoła prawosławnego w Polsce i na świecie. Ma służyć

pomocą nie tylko środowisku prawosławnym, ale wszystkim zainteresowanym prawosławnym chrześcijaństwem.

Problematyka terminologii prawosławnej w języku angielskim pojawia się w kontekście prac nad *Słownikiem polskiej terminologii prawosławnej* ze względu na to, że ma on obejmować również indeksy w języku greckim, cerkiewnosłowiańskim i angielskim. Powodów uzupełnienia słownika polskiej terminologii prawosławnej o te indeksy można wskazać kilka. Oprócz czysto naukowych i lingwistycznych są to też względy historyczne, społeczne i teologiczne. Indeksy grecki i cerkiewnosłowiański wskazują na źródła polskiej terminologii prawosławnej, ale też odzwierciedlają powiązanie prawosławia w Polsce z szerszymi kręgami tradycji i kultury prawosławnej. Ukazują również jego związki zarówno z prawosławiem Bizancjum i Rusi Kijowskiej, jak i ze spuścizną misji cyrylometodiańskiej i jej tradycji w początkowym stadium chrześcijaństwa na ziemiach polskich.

W indeksie angielskiej terminologii prawosławnej można dopatrywać się odniesienia do współczesnych powiązań prawosławia w Polsce z prawosławiem w całym współczesnym świecie. Wskazać przy tym trzeba na lingwistyczne „względy praktyczne”. W ciągu ostatniego trzydziestolecia na polskim rynku wydawniczym pojawiło

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2022, nr projektu 0083/NPRH5/H11/84/2017.

się bardzo wiele pozycji traktujących o prawosławiu, jego teologii, duchowości i wielu aspektach życia Kościoła prawosławnego w Polsce i na świecie (Ware, 2011, s. 365-377)¹. To publikacje zarówno prawosławnych, jak i rzymskokatolickich oraz świeckich wydawców. Znaczna ich liczba to tłumaczenia z obszernej literatury prawosławnej i o prawosławiu dostępnej w języku angielskim, greckim i rosyjskim. Okazuje się jednak, że niektóre terminy, które pojawiają się w nich w różnych wersjach językowych, przez różnych tłumaczy bywają tłumaczone na różne, a nawet sprzeczne sposoby. Dotyczy to nie tylko homonimów czy terminów wieloznacznych, ale również terminów teologicznych, które są całkowicie nieznane lub bardzo rzadko spotykane (Ławreszuk 2018, s. 160). Opracowanie ujednoliconej i skodyfikowanej terminologii prawosławnej w języku polskim i jej bezpośrednie odniesienie do greckiego, cerkiewnosłowiańskiego i angielskiego indeksu haseł z pewnością ułatwi pracę licznych tłumaczy literatury teologicznej i przyczyni się do jej udoskonalenia.

Jaki angielski – brytyjski, amerykański, kanadyjski czy australijski?

Już na wstępie prac nad ustalaniem angielskich odpowiedników dla poszczególnych haseł słownika pojawiło się pytanie, której wersji języka angielskiego należałoby używać, bowiem odmiany języka angielskiego używane w Wielkiej Brytanii, USA, Kanadzie czy Australii różnią się pomiędzy sobą pod pewnymi względami nie tylko w wymowie, ale również w słownictwie, pisowni i gramatyce. Ponadto niektóre jurysdykcje (np. Kościół Prawosławny w Ameryce, OCA) posłużyły się *Early Modern English* (wersją wczesnego języka nowoangielskiego z okresu XV-XVII w.) z zachowanymi w nim archaizmami, uznając język *The King James Version* (pierwszej edycji angielskiego przekładu Pisma Świętego) i dzieł Szekspira za najbardziej odpowiedni – dystygnowany, niebędący „językiem ulicy” – do tłumaczenia prawosławnych tekstów liturgicznych². Różnice w tym przypadku dotyczą głównie koniugacji i użycia formy *art* (jesteś) w drugiej osobie liczby pojedynczej nieregularnego czasownika *be* (być) i zaimeków *Thou* (ty), *Thee* (ciebie, cię), *Thy* (ty), *Thine* (twój). Dominacja haseł rzeczownikowych powoduje, że różnice pomiędzy wcześniejszą a współczesną wersją języka angielskiego nie będą w Słowniku odzwierciedlone.

W przypadku drukowanej wersji *Słownika* różnice w wymowie angielskich odpowiedników musiałyby być odpowiednio zaznaczone w transkrypcji fonetycznej, jednak obecna wersja komputerowego składu słownika nie przewiduje takiej możliwości dla indeksów językowych. Różnice te mogą zatem ujawnić się jedynie w jego wersji

elektronicznej, która ma zawierać zapis audio indeksów językowych. Wiele będzie tu zależało od autora/autorów zapisu audio, jednak zakres i charakterystyka haseł *Słownika* pozwala przypuszczać, że przypadków wyraźnych odmienności fonetycznych nie będzie wiele, a jeśli będą zauważalne, to jedynie dla wąskiego grona znawców tego zagadnienia. Odmienności w słownictwie dotyczą tylko niewielkiej grupy wyrazów związanych z życiem codziennym i są charakterystyczne dla poszczególnych odmian języka angielskiego.

Różnice w pisowni niektórych słów lub zbitek literowych nie skutkują różnicami w wymowie, więc można je zauważyć wyłącznie w piśmie. Chodzi tu głównie o wyrazy, które w brytyjskiej odmianie angielskiego kończą się na *-re*, *-our*, *-ise*, a w amerykańskiej wersji przyjmują zakończenie *-er*, *-or* i *-ize*. Przegląd ustalonych dotychczas anglojęzycznych odpowiedników haseł *Słownika polskiej terminologii prawosławnej* wykazał, że różnice pomiędzy współczesnymi odmianami języka angielskiego (głównie chodzi tu o różnice pomiędzy brytyjską i amerykańską odmianą) praktycznie nie będą zauważalne. Co ważne, „różnice leksykalne nie dotyczą całego zasobu słownictwa, nie są niezrozumiałe dla użytkowników różnych odmian tego języka, pomijając oczywiście słowa, które należą do slangu lub są charakterystyczne tylko dla małego obszaru”³.

To zastrzeżenie dotyczące slangu lub małego obszaru sygnalizuje kolejny problem. Choć angielska terminologia prawosławna nie kojarzy się ze slangiem i trudno pośadzać ją o mały zasięg terytorialny, okazuje się jednak, że nosi cechy „zespołu jednostek językowych” (Widawski, 2015, s. 19) używanych przez „wyodrębnioną grupę ludzi w określonym kontekście komunikacyjnym” (Butterfield, 2015, s. 752). Decyduje o tym fakt, że prawosławna mniejszość na Wyspach Brytyjskich, w Ameryce Północnej i w Australii jest bardzo rozproszona i podzielona na odrębne grupy. Co prawda, do początku lat 20. XX wieku wszyscy prawosławni w Ameryce byli zjednoczeni pod opieką jednej wspólnej struktury administracyjnej, którą stanowiła Rosyjska Diecezja Misyjna (Diecezja Wysp Aleuckich i Alaski obejmująca całe terytorium Ameryki) określana również jako Rosyjska Metropolia Ameryki. Sytuacja uległa drastycznej zmianie po rewolucji październikowej w Rosji. W Ameryce zaczęły wówczas powstawać odrębne, niezależne od siebie struktury eklezjalne. Podziały parafialne, diecezjalne czy jurysdykcyjne pokrywały się z narodowymi, etnicznymi i kulturowymi, bowiem prawosławni chrześcijanie byli wówczas w większości potomkami emigrantów z krajów wschodniej i południowej Europy oraz Bliskiego Wschodu. W niektórych regionach (szczególnie w Pensylwanii) czy aglomeracjach miejskich (Chicago, Nowy Jork) istnieje nawet po kilkadziesiąt parafii prawosławnych, które należą do kilkunastu prawosławnych jurysdykcji. To wspólnoty Albańczyków, Arabów, Białorusinów, Bułgarów, Greków, Karpatorusinów, Macedończyków, Rosjan, Rumunów, Rusinów, Serbów i Ukra-

¹ W ciągu ostatniego dziesięciolecia pojawiło się kilkadziesiąt kolejnych pozycji, które nie są tutaj uwzględnione.

² Por. rozważania na ten temat w Ugołnik (2000-2001, s. 31-32).

³ por. [online] <https://www.jezykiobce.pl/blog/news/angielski-brytyjski-i-angielski-amerykanski-roznice-w-slownictwie>, [7.06.2020].

ńców (Tarasar, Erickson, 1975)⁴. Ponadto w szerszym kontekście prawosławnej diaspory na Zachodzie wspomnieć też trzeba o przedstawicielach tzw. przedchalcedońskich Kościołów prawosławnych (ang. Oriental Orthodox, Non-Chalcedonian Orthodox), których przodkowie emigrowali z Armenii, Egiptu, Etiopii, Indii, Jordanii, Libanu czy Syrii. Wszystkie te wspólnoty różniły się pomiędzy sobą swym narodowym, etnicznym, kulturowym charakterem, a w nabożeństwach używały różnych „starych” języków liturgicznych. W obliczu „syndromu drugiego pokolenia” emigrantów przejawiającego się m.in. zanikiem zrozumienia zarówno języka liturgicznego, jak i języka ojczystego, niektóre z nich przeszły lub rozpoczęły proces przechodzenia na język angielski, którym wierni posługiwali się już na co dzień⁵. W tym kontekście pojawiła się swego rodzaju „prawosławna mowa” – używany przez prawosławnych język angielski, uzupełniony naleciałościami czy zapożyczeniami z oryginalnych języków każdej ze wspólnot. Te zapożyczenia to głównie słowa, które nie znalazły swych odpowiedników w języku angielskim lub istniejące odpowiedniki zostały uznane za niedostatecznie satysfakcjonujące. Znamiennym przykładem są wskazane w tytule artykułu angielskie określenia żony prawosławnego duchownego. Znanie i używane powszechnie angielskie wyrażenie „*priest's wife*” (żona kapłana/pastora) nie było stosowane wśród anglojęzycznych prawosławnych i przegrało z bardziej „wymowną” i swojsko brzmiącą białoruską i rosyjską formą – *matushka*, grecką – *prezbitera*, południowosłowiańską – *popadia* albo arabską – *khuria*. Stosowanie tego rodzaju zapożyczeń nie ograniczało się jedynie do „relacji wewnętrznych” między prawosławnymi czy mowy potocznej. Z czasem zaczęło być widoczne w słowie pisanym.

Jaka angielska terminologia prawosławna – angielska, grecka czy słowiańska?

Anglojęzyczne publikacje o prawosławiu obejmujące prawosławną terminologię pojawiły się już w XVIII i XIX w. w Anglii (King, 1772; Orloff, 1897), ale ich jakość i sposób wydania powodowały zastrzeżenia i oczekiwanie lepszych propozycji (Ledkovsky, 1998). W znacznym stopniu zaspokoila je publikacja *Service Book of the Holy Orthodox-Catholic Apostolic (Greco-Russian) Church* (Hapgood, 1906) – obszernego (ponad 600 stron) angielskiego tłumaczenia tekstów prawosławnych nabożeństw i obrzędów. Dokonała go Isabel F. Hapgood, znana dziennikarka, autorka i tłumaczka klasyków literatury rosyjskiej, na zlecenie biskupa Mikołaja (Ziorova), zwierzchnika ówczesnej Rosyjskiej Diecezji Misyjnej (1891-1898) i przy wsparciu

jego następcy arcybiskupa Tichona (1898-1907), późniejszego patriarchy moskiewskiego. Prace nad tłumaczeniem rozpoczęły się w 1885 r. i zakończyły się pierwszym wydaniem w 1906 r. i drugim, poprawionym i uzupełnionym, w 1922 r. W obliczu wielkiego rozwoju diecezji spowodowanego powrotem do prawosławia tysięcy katolików rytu wschodniego i wielką falą emigracji z Grecji, Bliskiego Wschodu i Europy Wschodniej, obaj zwierzchnicy „przygotowywali grunt do utworzenia lokalnego Kościoła prawosławnego w Ameryce. Przygotowanie tekstów liturgicznych w języku angielskim było wyraźną koniecznością, bowiem angielski był jedynym wspólnym językiem dla wszystkich. Ponadto pierwsze pokolenie imigrantów nie dbało o zachowanie swych <etnicznych> zwyczajów, ale dążyło do jak najszybszej asymilacji z amerykańskim społeczeństwem” (Meyendorff, 2000-2001, s. 60). Jak podkreślił prof. Paul Meyendorff (2000-2001, s. 60), „znamienny był również fakt, że prawosławni biskupi powierzyli tak ważne zadanie osobie nieprawosławnej”. Tłumaczenie oparte było na tekstach cerkiewnosłowiańskich i odzwierciedlało słowiańską praktykę, bowiem miało być używane głównie w „Rosyjskiej Cerkwi w Ameryce”. Autorka tłumaczenia wspomina jednak o niewielkich różnicach w słowiańskiej i greckiej praktyce, „ale nie w dogmatyce” i zastrzeża, że teksty słowiańskie porównywała z greckimi (Hapgood, 1906, s. iii). Trzeba tu nadmienić, że *Service Book* nie tylko przetrwała, ale do dzisiaj pozostaje w użyciu. Druga edycja tej książki była już trzykrotnie wznawiana przez Antiocheńską Prawosławną Chrześcijańską Archidiecezję w Ameryce. W przypadku rzadko sprawowanych obrzędów, jak święcenia kapłańskie, pogrzeb niemowląt i duchownych lub oświecenie cerkwi, pozostaje jedynym dostępnym opublikowanym tekstem” (Meyendorff, 2000-2001, s. 60).

W pierwszej połowie lat 30. XX wieku Departament Edukacji Rosyjskiej Metropolii w Ameryce opublikował serię rosyjsko- i anglojęzycznych broszurek przeznaczonych dla szkółek niedzielnych oraz książkę z tekstem Boskiej Liturgii św. Jana Chryzostoma, krótkim katechizmem i cerkiewnosłowiańskimi i angielskimi modlitwami, przeznaczoną dla urodzonej w Ameryce młodzieży prawosławnej rosyjskiego pochodzenia. W 1935 r. zapadła decyzja o publikacji rosyjskiego podręcznika katechizacji z paralelnym słownikiem języka angielskiego i serii anglojęzycznych broszur dla szkółek niedzielnych. To były początki prawosławnego angielskiego słowa pisanego w Ameryce (Tarasar, Erickson, 1975, s. 202).

Przykłady kolejnych publikacji z początkowej fazy procesu ustalania, uprzystępniania i objaśniania prawosławnej terminologii w języku angielskim to: opublikowany w 1957 r. przekład pełnego zbioru kanonów (Cummings, 1962) i wydane w 1962 r. tłumaczenie rosyjskiego podręcznika o cerkiewnych nabożeństwach (Sokolof, 1962). Szczególną uwagę warto zwrócić na tę drugą pozycję, bowiem zawiera ona opisy architektury cerkiewnej, wystroju i wyposażenia prawosławnej świątyni, szat i naczyń liturgicznych oraz przegląd prawosławnych nabożeństw cyklu dobowego, tygodniowego i rocznego, osobliwości nabo-

⁴ Wielce złożona i trudna pod wieloma względami sytuacja prawosławnych w Ameryce opisana jest szczególnie na s. 183-257.

⁵ W tym „stadium przejściowym” dochodziło też do angielszczenia mowy ojczystej – jeden z najbardziej znanych przykładów to: *Tam na montani tak windowało, aż mi sia glasy zafrizowały*.

żeństw sprawowanych podczas świąt ruchomych i nieruchomych oraz postów, a także charakterystykę sakramentów i niektórych obrzędów. To właśnie w dziedzinie sztuki sakralnej i liturgiki pojawia się najwięcej terminów, które są charakterystyczne dla prawosławnego chrześcijaństwa, „są całkowicie nieznane lub bardzo rzadko spotykane”. Już w samym spisie treści można zauważyć, że ciągle mamy do czynienia z okresem przejściowym. Widać tu zróżnicowane, trojaki podejście do prawosławnej terminologii. Niektóre słowa są efektem niekonsekwentnej transliteracji lub transkrypcji terminów greckich: *Prothesis, Sticharion, Zone, Epitrachelion, Phelonion, Saccos, Omophorion, Epigonation, Panagia, Kathisma, Poly-elaion, Paroemiae, Ectenia, Proskomide, Hegumen* itp., lub cerkiewnosłowiańskich: *Lampads, Kamilavka, Palitsa, Nabedrennik, Orlets*. Inne natomiast to istniejące już w języku angielskim, ustalone i przyjęte w angielskiej terminologii religijnej zapożyczenia z greki lub łaciny, albo angielskie odpowiedniki greckich terminów: *Orarion, Nave, Mitre, Pectoral Cross, Doxology, Ode, Canon, Matins, Vespers, Hours, Liturgy, Catechumen, Trisagion, Epistle, Pre-sanctified, Anointing, Palm Sunday, Passion Week, Pascha*. Kolejna grupa to nieprawosławne terminy mniej lub bardziej trafnie zapożyczone z języka angielskiego, lub angielskiej terminologii religijnej: *Candelabra – Maniples – ‘narękawki’, Cope – ‘fieleń’, Skull-cap – ‘skufia’, Crozier – ‘żeźł’, Eaglet – ‘orlec’, Quadragesima – ‘czterdziestnica’/‘Wielki Post’, Introit – ‘werset wejścia’, Te Deum – ‘molebien’, Requiem service – ‘panichida’*. Niektóre z nich należy uznać za niepoprawne, ponieważ odzwierciedlają różnice w eklezjologicznym, antropologicznym czy dogmatycznym nauczaniu Kościoła prawosławnego, Kościoła rzymskokatolickiego czy Kościołów protestanckich⁶: *Assumption of the Mother of God* (‘Wniebowzięcie Bogarodzicy’) – Zaśnięcie Bogarodzicy, *Confirmation* (‘bierzmowanie’/‘konfirmacja’) – miropomazanie, *Extreme Unction* (‘ostatnie namaszczenie’) – misterium świętego oleju. W poszczególnych rozdziałach tej książki podobnych przypadków ze wskazanych trzech grup jest bardzo wiele. Warto zauważyć, że w tłumaczeniu tekstu rosyjskiego na język angielski odpowiednikami większości zawartych w nim cerkiewnosłowiańskich terminów (lub ich rosyjskich odpowiedników) nie okazały się transliterowane lub transkrybowane terminy cerkiewnosłowiańskie, a właśnie greckie.

W 1954 r. Prawosławne Seminarium Teologiczne św. Włodzimierza (St. Vladimir’s Orthodox Theological Seminary) rozpoczęło publikację *St. Vladimir’s Theological Quarterly* (obecnie *St. Vladimir’s Theological Journal*), a Holy Cross Greek Orthodox School of Theology opublikowała *The Greek Orthodox Theological Review*. Były to ważne kroki na drodze do uporządkowania i ustalenia terminologii prawosławnej, ale częstotliwość, nakład i zasięg tych publikacji nie zapewniał szybkich i gruntownych postępów. W drugiej połowie lat 60. XX wieku niezwykle aktywną działalność rozpoczęły w USA i Kanadzie pra-

wosławne wydawnictwa dwóch największych jurysdykcji. W 1966 r. powstało Light & Life Publishing (<https://www.light-n-life.com>) Greckiej Prawosławnej Archidiecezji Ameryki (Greek Orthodox Archdiocese of America) i SVS Press (<https://svspress.com>) Kościoła Prawosławnego w Ameryce (OCA). W późniejszych latach dołączały do nich kolejne, znacznie mniejsze, ale znaczące wydawnictwa powoływane przez niektóre pozostałe jurysdykcje. To właśnie w anglojęzycznych publikacjach tych wydawnictw terminologia prawosławna została z czasem uporządkowana i utrwalona, ale nie można jeszcze stwierdzić, że została w pełni ujednoczona. W nawiązaniu do wcześniejszych rozważań o wersjach języka angielskiego można tu nadmienić, że SVS Press zastrzega, iż w swych publikacjach preferuje amerykańską odmianę języka angielskiego⁷, ale nie to decyduje o braku ujednoczenia terminologii.

Angielska transliteracja czy transkrypcja greki

W tekstach pisanych w różnych miejscach, w różnych czasach i przez różnych autorów greckie terminy teologiczne i liturgiczne pojawiały się w różnych zapisach, zgodnie z obowiązującym wówczas, ale niespójnym systemem transliteracji i transkrypcji albo wbrew tym zasadom⁸. „Obecnie istnieje pięć głównych systemów, których można używać do zapisywania greckich słów łacińskimi literami. Systemy te używane są bezkrytycznie i bywają mieszane ze sobą” (Verbrugghe, 1999, s. 499). Ponadto problem pogłębiają wyraźne różnice w zapisach antycznej i współczesnej greki. Jak twierdzi znawca tego zagadnienia, Gerald P. Verbrugghe: „Wielu ludzi, zdezorientowanych co do celów, dla których każdy z tych systemów został utworzony, wybiera niewłaściwy system do zapisu greckich słów czy nazw. Ponadto ludzie, którzy znają współczesną grekę, bez względu na to, czy znają klasyczną grekę, czy nie, są pod wpływem współczesnych greckich starań, aby zarówno modernizować greckie słowo pisane w oparciu o współczesny język mówiony, jak i potwierdzać znaczenie współczesnej Grecji jako kustosa dziedzictwa greki klasycznej” (Verbrugghe, 1999, s. 499). Pięć wspomnianych systemów transliteracji i transkrypcji to: *Latin transcription, Beta Code transliteration, Latin transliteration, Modern Greek transcription, Modern English Transcription*. Złożoną sytuację komplikuje dodatkowo fakt, że współczesny angielski (*Modern English*) wskazuje na nieznaczną, odmienną od naszych ustaleń, różnicę znaczenia pomiędzy transliteracją i transkrypcją. *Oxford English Dictionary* definiuje czasownik *transliterate* (transliterować) jako „zastąpi-

⁶ Por. analiza tego problemu w języku Kościoła prawosławnego w Polsce w: Ławreszuk M. (2018), s. 162.

⁷ „SVS Press prefers American to British spelling”, por. [online] https://www.svots.edu/sites/default/files/pdf/svs-press_house-style_2017-1114.pdf, [26.06.2020]. Jeśli u pozostałych wydawnictw nie ma tak wyraźnie sformułowanej klauzuli, w praktyce większość z nich posługuje się American English.

⁸ Por. studium problemów powodowanych niepoprawną transliteracją arabskiej terminologii religijnej na język angielski, dokonane przez Dazdarević (2012).

nie liter albo znaków jednego języka literami i znakami innego, reprezentującymi te same dźwięki”, a rzeczownik *transliteration* (transliterowanie) jako „zapis liter czy znaków jednego alfabetu [literami i znakami] innego” (Oxford English Dictionary, 1971, s. 392-393). W konsekwencji termin *ἅγιος* może pojawić się w kilku angielskich formach tego greckiego terminu jako *Hagios*, *Agios*, *Aghios* lub *Ayios* albo w angielskim tłumaczeniu jako *Holy* lub *Saint*.

Angielska transliteracja i transkrypcja cerkiewnosłowiańskiego

Podobne zróżnicowanie pojawia się w przypadku angielszczenia prawosławnych terminów przyjętych z języków słowiańskich. Tutaj również widoczne są konsekwencje stosowania różnych konwencji transliteracji i transkrypcji cyrylicy, różnych systemów zapisu alfabetu cerkiewnosłowiańskiego i współczesnych języków słowiańskich. W konsekwencji przykładowa *priest's wife* – żona duchownego pojawia się jako *matuska*, *matuška*, *matushka* lub *matoushka*.

Słowniki angielskiej terminologii prawosławnej

Choć w ciągu ostatnich dziesięcioleci na anglojęzycznym rynku wydawniczym pojawiło się wiele nowych i obszernych słowników i encyklopedycznych opracowań o prawosławiu, ciągle nie ma pośród nich pełnego, usystematyzowanego i ujednoliconego słownika angielskiej terminologii prawosławnej. W obliczu tego braku wydania wielu książek o prawosławiu uzupełniane są o mniej lub bardziej obszerne słowniki terminologii prawosławnej (*Glossary of Orthodox terminology*). Co znamienne, nie chodzi tu jedynie o pozycje z początkowego okresu publikacji o prawosławiu w języku angielskim w XIX czy XX w., ale również o publikacje współczesne. Przykładem może być wspomniany wyżej podręcznik katechizacji ze słownikiem języka angielskiego z lat 30. XX w. i siedmiostronicowy słownik terminologii zamieszczony w McGuckin, (2008).

Od dawna ukazują się opracowania, które pretendują do miana całościowych, encyklopedycznych zbiorów zagadnień i terminologii chrześcijaństwa wschodniego. W porządku chronologicznym można wymienić tu: R. Ll. Langford-James, *A Dictionary of the Eastern Orthodox Church*, Faith Press, London 1923; G. H. Demetrakopoulos, *Dictionary of Orthodox theology: a summary of the beliefs, practices and history of the Eastern Orthodox Church*, Philosophical Library, New York 1964; Rev. N. D. Patrinos, *A Dictionary of Greek Orthodoxy* (English and Greek Edition), Hellenic Heritage Publications, Pleasantville, N.Y. 1989; G. W. Grube, *The Orthodox Church A to*

Z: A practical handbook of beliefs, liturgy, sacraments, customs, theology, history and prayers for Orthodox Christians, Light & Life Publishing, Minneapolis 2003; K. Parry, D. J. Melling, D. Brady, S. H. Griffith, J. F. Healey (red.), *The Blackwell Dictionary of Eastern Christianity*, Wiley-Blackwell, Oxford 2001; E. G. Farrugia (red.), *Encyclopedic dictionary of the Christian East*, S.J., Pontifical Oriental Institute, Rome 2015. Szczególne miejsce zajmuje pośród nich G. W. Grube, *The Complete Book of Orthodoxy: A Comprehensive Encyclopedia and Glossary of Orthodox Terms, History, Theology, and Facts*, Regina Orthodox Press, Salisbury, MA 2001 z około 3000 haseł i definicjami terminów używanych w prawosławiu, jednak nie są to słowniki terminologii i z pewnością nie obejmują wszystkich terminów.

Hasła z wymienionego wyżej Blackwell Dictionary of Eastern Christianity udostępnia również internetowa encyklopedia OrthodoxWiki⁹, a to wprowadza do zestawu słowników terminologii prawosławnej dostępnych w Internecie. Najbardziej obszerny spośród nich, obejmujący 1210 haseł, to *Orthodox Terminology* zamieszczony na portalu prężnie działającej parafii Kościoła Prawosławnego w Ameryce, w **Mays Landing, New Jersey**¹⁰. **Ponad 320 haseł zawiera *Dictionary of Coptic Orthodox Church Terms and Terminology***¹¹, opracowany po arabsku przez Tadrosa Malaty w formie książeczki dla dzieci, a przetłumaczony na angielski przez dr Norę El-Agamy. Niespełna 300 haseł jest w *Dictionary of Orthodox Terminology* autorstwa dr Fotiosa K. Litsasa z University of Illinois w Chicago (zamieszczony 1.09.2013, uzupełniony 19.01.2017)¹², dostępnym na portalach internetowych prawosławnych diecezji¹³, parafii¹⁴ czy instytucji, jak np. Orthodox Research Institute¹⁵. 201 terminów obejmuje *Dictionary of Terms in the Orthodox Christian Church*, którego autorem jest dr John W. Morris¹⁶, natomiast 191 haseł ma *Glossary of Orthodox Terminology* nieznanego autora, zamieszczony na portalu Antiocheńskiej Chrześcijańskiej Prawosławnej Archidiecezji¹⁷. Zaledwie 29 haseł pojawia się w *Dictionary of Terms of the Orthodox Church* autorstwa Matta Slicka¹⁸.

⁹ [online] https://orthodoxwiki.org/OrthodoxWiki:Articles_from_the_DEC#M, [27.06.2020].

¹⁰ [online] <https://churchmotherofgod.org/orthodox-terminology.html>, [27.06.2020].

¹¹ [online] <https://st-takla.org/faith/en/terms/index.html> i https://issuu.com/aiman21/docs/dictionary_of_the_church_terms, [27.06.2020].

¹² [online] http://www.fatheralexander.org/booklets/english/dictionary_terminology.htm, [27.06.2020].

¹³ [online] <https://www.goarch.org/-/a-dictionary-of-orthodox-terminology-part-1>, [15.06.2020].

¹⁴ [online] <http://www.stspyridon.org.au/ourFaith.php?articleId=105&subMenu=Orthodoxy>, [27.06.2020].

¹⁵ [online] http://www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/misc/litsas_dictionary_orthodox_terminology.htm, [27.06.2020].

¹⁶ [online] <http://www.stchristinaorthodox.org/dictionary>, [27.06.2020]

¹⁷ [online] http://www.pravoslavieto.com/docs/eng/glossary_orth_term.htm, [27.06.2020].

¹⁸ [online] http://ww1.antiochian.org/theology/glossary_of_orthodox_terminology.htm, [27.06.2020].

¹⁹ [online] <https://carm.org/orthodox-church-dictionary>, [27.06.2020].

Na wyróżnienie w tej grupie zasługują słowniki specjalistyczne, obejmujące terminy z określonej dziedziny czy sfery życia cerkiewnego. Nie jest ich wiele, ale dotyczą terminów, które „są całkowicie nieznanymi lub bardzo rzadko spotykanymi”. W roku 2015 Nicholas Roumas z Worcester Polytechnic Institute i Nick Beino z Boston College opracowali, a dr Raoul Smith z Museum of Russian Icons w Clinton, MA edytował obszerny słownik terminów ikonograficznych¹⁹. ArchangelsBooks.com oferuje natomiast *Dictionary of Orthodox Liturgical Terms* ze 163 hasłami terminologii liturgicznej²⁰, Kaleda (2020) opracowała 44 z nich, a najbardziej obszerny, *Glossary of Liturgical Terms*²¹, podaje ich niespełna 500.

Pierwowzorem dla tego rodzaju słowników mógł być słownik terminologii liturgicznej w pierwszym angielskim tłumaczeniu minieji świątecznej, dokonany przez Matkę Marię i Kallistosa Ware (Glossary, 1969). Warto zauważyć, że spośród 74 haseł tego słownika 49 to transliterowane terminy greckie, 7 – cerkiewnosłowiańskie, 18 – angielskie.

Przegląd wszystkich tych źródeł upoważnia do stwierdzenia, że żaden z tych anglojęzycznych słowników nie obejmuje odpowiedników ponad czterech tysięcy terminów zebranych w *Słowniku polskiej terminologii prawosławnej*. Znacznie mniejszy zakres tej terminologii uwzględniają współczesne słowniki języka angielskiego: *Longman Dictionary of Contemporary English*, *Collins Cobuild English Dictionary*, *Oxford Advanced Learner's Dictionary* czy *Cambridge International Dictionary of English*. Dostępne w nich hasła to głównie powszechnie znane i od dawna używane terminy: *ecclesiastic*, *eucharist*, *icon*, *liturgy*, *orthodox*, *vespers* (Cowie, 1989). Stwierdzić przy tym trzeba, że objaśnienia tych terminów bywają niepełne, sprzeczne i pod względem poprawności często pozostawiają wiele do życzenia.

Zauważyć też trzeba, że terminologii prawosławnej często nie uwzględniają również anglojęzyczne słowniki terminów teologicznych.

Kryteria doboru angielskich odpowiedników

Trudności związane z doбором właściwych anglojęzycznych odpowiedników haseł *Słownika polskiej terminologii prawosławnej* można śmiało porównać z trudnościami w dziedzinie tłumaczeń prawosławnych tekstów liturgicznych na język angielski. Bp Kallistos Ware opisuje je w sposób następujący:

W antycznej filozofii greckiej kluczowym problemem było łączenie i godzenie ze sobą jednego z wieloma. Stoimy w obliczu tego samego proble-

mu. Dysponujemy obecnie wielką i oszałamiającą mnogością różnych wersji tekstów liturgicznych. Jak moglibyśmy wybrnąć z tej sytuacji i uzgodnić jakąś wspólną i wzorcową praktykę? Ta sytuacja ciągle się pogarsza i nie dotyczy, oczywiście, tylko tłumaczeń liturgicznych, czy jedynie bizantyńskich tłumaczeń liturgicznych. [...] Gdy po raz pierwszy zetknąłem się z prawosławiem i zacząłem się nim interesować, prawosławni w Wielkiej Brytanii, jeśli w ogóle sprawowali nabożeństwa po angielsku, używali tzw. *Authorised Version*, tłumaczenia Isabel Hapgood lub dokonanego na zamówienie stowarzyszenia św. Albana i św. Sergiusza tłumaczenia Patrica Thompsona, które nie jest dostatecznie satysfakcjonującą wersją. Obecnie w Wielkiej Brytanii liczba wersji jest porównywalna z liczbą parafii, a w parafiach z dwoma czy więcej duchownymi, jak na przykład w Oksfordzie, wersje zmieniają się w zależności od tego, kto sprawuje nabożeństwo. Jak moglibyśmy odwrócić ten proces? (Ware, 2000-2001, s. 6-7).

Opisane wyżej okoliczności i uwarunkowania spowodowały, że w poszukiwaniu angielskich odpowiedników polskiej terminologii prawosławnej źródłami nie są słowniki języka angielskiego czy słowniki terminologii teologicznej. Nie są też nimi jedynie wskazane wyżej słowniki terminologii prawosławnej, ale nade wszystko anglojęzyczna literatura prawosławna i opracowania dotyczące prawosławia.

Wprowadzenie odpowiedników anglojęzycznych następuje zatem zgodnie ze zmodyfikowanymi nieco zasadami ustalonymi w *Specyficie polskiej terminologii prawosławnej* w odniesieniu do tworzenia polskich odpowiedników terminów greckich lub cerkiewnosłowiańskich (Kostiuczuk, Tofiluk, Ławreszuk, Misijuk, Charkiewicz, 2016, s.102).

Pierwszym krokiem powinno być poszukiwanie odpowiednika istniejącego już w języku angielskim. Warunkiem akceptacji i wprowadzenia takiego terminu jest jego poprawność i powszechność używania w anglojęzycznej literaturze prawosławnej:

baranek gr. Ἀμνός cs. агнецъ ang. lamb,

kielich gr. Ἅγιο Ποτήριον cs. чаша потірь ang. chalice,

liturgia gr. λειτουργία cs. літургія ang. liturgy,

werset gr. στίχος cs. стіхъ ang. verse.

Jeśli hasło ze *Słownika* pochodzi z języka greckiego lub cerkiewnosłowiańskiego, jego angielskim odpowiednikiem powinna być zangielszczona wersja terminu greckiego, z uwzględnieniem poprawnej lub powszechnie zaakceptowanej i najczęściej stosowanej wersji transliteracji lub transkrypcji:

Antypascha gr. Ἀντίπασχα cs. антїпасха ang. Antipascha, **stichira** rzadziej stichera rzadziej stychera gr. στιχηρόν cs. стіхіра ang. sticheron.

Jeśli grecki lub cerkiewnosłowiański termin nie są jednakowe, angielskim odpowiednikiem powinna być zangielszczona wersja terminu greckiego:

antydor (rzadziej antidor rzadziej antidoron rzadziej antidoron) gr. ἀντίδωρον cs. антїдвръ ang. antidoron,

¹⁹ [online] http://www.museumofrussianicons.org/wp-content/uploads/2016/09/Iconography_Terms2016.pdf, [27.06.2020]

²⁰ [online] <http://archangelsbooks.com/articles/liturgics/OrthodoxLiturgicalTerms.asp>, [27.06.2020].

²¹ [online] <https://hestories.info/typikon-part-1.html?page=28>, [24.06.2020].

a jeśli zangielszczona wersja terminu cerkiewnosłowiańskiego pojawia się równie często, powinna być również uwzględniona:

antymins (rzadziej *antimins* *rzadziej antimension* *rzadziej antyminsion*) gr. ἀντιμῆνσιον *cs.* антими́ньсѣ на престолѣ *ang.* antimension, antimins,

przy czym jako pierwsza powinna być wskazywana wersja grecka, ale kolejność ta może ulec zmianie, jeśli wersja cerkiewnosłowiańska jest bardziej rozpowszechniona i częściej używana.

Jeśli oprócz zangielszczonego greckiego lub cerkiewnosłowiańskiego odpowiednika używany jest termin angielski, powinien być również uwzględniony:

hieromnich gr. ἱερομόναχος *cs.* ієромона́хъ свѣщенно-и́нокъ *ang.* hieromonk, priestmonk.

Jeśli ujęty w *Słowniku* spolszczony grecki lub cerkiewnosłowiański termin odsyłany jest do polskiego wyrazu hasłowego, wówczas jego zangielszczony odpowiednik wprowadzany jest do indeksu jedynie w przypadku, gdy to polskie hasło opatrzone jest odmiennym odpowiednikiem angielskim:

stich *ang.* stikh → **werset**, podczas gdy: **werset** gr. στῆχος *cs.* стѣхъ *ang.* verse

Jeśli używanych w języku angielskim odpowiedników danego terminu jest kilka – np. grecki termin pojawia się

w dwóch lub w kilku odmiennych wersjach transliteracji lub transkrypcji, wskazywana jest jedna lub dwie spośród najczęściej używanych.

irmologion *rzadziej hirmologion* gr. Εἰρμολόγιον *cs.* ірмо-λόγій *ang.* Irmologion, Heirmologion **ikos** gr. οἶκος *cs.* ікоць *ang.* ikos, oikos

Zakończenie

Niniejszy artykuł opisuje historyczne podłoże złożonej sytuacji w dziedzinie anglojęzycznej terminologii prawosławnej i wynikające z niej trudności w doborze angielskich odpowiedników słownikowych hasel polskiej terminologii prawosławnej. Prezentuje również wdrożone robocze reguły pomocne w wyszukiwaniu i ustalaniu angielskich odpowiedników poszczególnych terminów hasłowych *Słownika*. Być może połączone zasady wskazywania greckich, cerkiewnosłowiańskich i angielskich odpowiedników polskiej terminologii prawosławnej oraz wszystkie ustalenia zebrane w indeksach językowych *Słownika* okażą się pomocne w procesie gromadzenia, uporządkowania i systematyzacji współczesnej angielskiej terminologii prawosławnej.

Bibliografia

- Kostiuczuk, J., Tofiluk, J., Ławreszuk, M., Misijuk W., Charkiewicz J. (2016). *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Ławreszuk, M. (2018). *Polska terminologia prawosławna – analiza stanu obecnego*. W: *Elpis* 20, s. 159-163.
- j. angielski**
- Butterfield, J. (red.). (2015). *Fowler's Dictionary of Modern English Usage*. Oxford University Press.
- Cowie, A. P. (red.). (1989). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press.
- Cunnings, D. (Tłum.). (1957). *The Rudder of the Orthodox Catholic Church, The Compilation of the Holy Canons by Saint Nicodemus and Agapius*. Chicago: Orthodox Christian Educational Society.
- Dzardarević, S. (2012). Religious Terminology in the English Language. W: *Applied Linguistics Today*, ALT 4. „Izazovi modernog doba”, Philological Faculty of Belgrade. [online] https://www.academia.edu/9017293/RELIGIOUS_TERMINOLOGY_IN_THE_ENGLISH_LANGUAGE, [16.06.2020].
- Glossary (1969). W: *The Festal Menaion (The Service Books of the Orthodox Church)*, 544-562. London: Faber & Faber.
- Hapgood, I. F. (1906). *Service Book of the Holy Orthodox-Catholic Apostolic (Greco-Russian) Church, compiled, translated and arranged from the Old Church Slavonic Service Books of the Russian Church, and collated with the Service Books of the Greek Church*. Boston: Houghton, Mifflin & Co.
- Kaleda, E. (2020). A Concise Glossary of the Genres of Eastern Orthodox Hymnography. W: *Journal of the International Society for Orthodox Church Music* (t. 4 (1), s. 198-207).
- King, J. G. (1772). *Rites and Ceremonies of the Greek Church in Russia*. London.
- Ledkovsky, M. (1998). *A Linguistic Bridge to Orthodoxy*. In *Memoriam Isabel Florence Hapgood*, A lecture delivered at the Twelfth Annual Russian Orthodox Musicians Conference, 7-11 October 1998, Washington, D.C. [online] <http://anglicanhistory.org/women/hapgood/ledkovsky.pdf>, [26.06.2020].
- McGuckin, J. E. (2008). *The Orthodox Church: An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, 436-442. Oxford: Blackwell Publishing.
- Meyendorff, P. (2000-2001). Liturgical Translations of the Orthodox Church in America. W: *LOGOS: A Journal of Eastern Christian Studies* (t. 41-42, s. 59-82).
- Orloff, N. (1897). *Horologian and General Menaion*. Oxford. *Oxford English Dictionary* (1971). wyd. 1. Oxford.
- Sokolof, D. Archpriest (1962). *A Manual of the Orthodox Church's Divine Services*. Jordanville, NY: Printing Shop St. Iov of Pochaev, Holy Trinity Monastery.
- Tarasar, C., Erickson, J. (red.). (1975). *Orthodox America 1794-1976. Development of the Orthodox Church in America*. New York.
- Ugolnik, A. (2000-2001). Englishing the Byzantine. W: *LOGOS: A Journal of Eastern Christian Studies* (t. 41-42, s. 29-57).
- Verbrugghe, G. P. (1999). Transliteration or Transcription of Greek. W: *The Classical World* (t. 92, Nr 6, s. 499-511).

Ware, Kallistos, Bp (2000-2001). Clarity, Truth and Beauty in Liturgical Translations. W: *LOGOS: A Journal of Eastern Christian Studies* (t. 41-42, s. 5-28).

Widawski, M. (2015). *African American Slang: A linguistic description*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rozmiar artykułu: 1 arkusz wydawniczy